

Sükösd Mihály

Folyóirat és történelem

Valóság: 1963–1993

S. Miklósnak, okulásul

I. Alapozás

Alanyi bevezető

1956 nyarán fejeztem be egyetemi tanulmányaimat az Eötvös Loránd Tudományegyetem bölcsészkarán. Szeptember 1-jétől okleveles könyvtárosként a Budapesti Műszaki Egyetem Központi Könyvtárában nyertem elhelyezést. Hat héttel később itt éltem át a történelmi pillanatot, amikor október 22-én este megérkezett Szegedről az ottani MEFESZ küldöttsége. Szem- és fültanúja voltam a hajnalig tartó véleménycserének, vitának, alkudozásnak a másnapi felvonulást illetően. Október 23-án, kora délután a Műegyetemről indulunk útnak, kettős sorokban, kart karba öltve: oktatók, diákok, könyvtárosok, hivatalnokok. A budai Duna-parton már szemlélhettem a magánlakások ablakába illesztett nemzeti zászlókat, kivágott lyukkal a sztálinista címer helyén.

A Bem tér zsúfoltságában a hangját erőltető Veres Péter beszédéből alig értettem valamit (mint utólag kiderült, honfitársaim többsége is csupán fosz-

lányokat hallott). Könyvtáros kollégáimtól elszakadva a Bem térről már egyedül mentem át a Margit hídon a Parlament elé, Nagy Imrét meghallgatni. Fültanúja voltam a lehurrogásának – „nem vagyunk mi elvtársak!” –, nem örültem az eseménynek, hamarosan elhagytam a Kossuth Lajos teret. A továbbiak nem ide tartoznak.

A Műegyetemi Könyvtárban Kondor Imre volt az első igazgatóm: sokat ígérő, keveset beváltó debreceni magyar filozófus, Karácsony Sándor telivér tanítványa. Igazi csomorkányi figura, neve nem véletlenül szerepel többször Németh László nemrég kiadott levelezésében, alakja az *Égető Eszter* temérdek mellékszereplője között is felfedezhető. Engem jóakaratóan fogadott, kényelmes munkakört biztosított, sokallotta ugyan műveltségemben a kozmopolita elemeket, ezért Szabó Dezső tanulmányainak behatóbb olvasására biztatott. Tanácsát megfogadtam.

Kondor Imrét 1958 elején eltávolították igazgatói állásából, a forradalom napjaiban játszott nyilvános szerepe és

87

Fenti tanulmányommal azonos időben jelennek meg a *Valóságban* Kőrösi József Huszár Tiborral készült interjúszövegének folytatásos közleményei: *Harminchárom év a Valóság* rabságában. A terjedelmes kézirat első fogalmazványát – baráti és szerkesztői minőségben – még az év első felében olvastam. A magam krónikájának megírását ez az interjúszöveg is ihlette: közös emlékeink átélése, meg az ilyenkor szükségszerű filológiai munka, nevek, címek, adatok, események felidézése és pontosítása a *Valóság* történetéből. Ettől független tényezőnek gondolom, hogy bizonyos életkorhoz elérkezve idejét és szükségét láttam a krónikási számvetésnek, pályám emlékeztetének, különféle időszakokból eltérő módszert, két merőben különböző írásos műfajt választottunk, miként a ránk netán kíváncsi olvasó menten felfedezheti. Vélekedésünk a korszakról és a folyóiratról többnyire egyezik, hiszen Kőrösi József meg én közös célért közös műhelyben dolgoztunk harminc éven át. Nem ritkán azonban eltérő a véleményünk személyekről és jelenségekről, továbbá másként emlékszünk némely eseményekre. Szükségképpen velejőre ez a krónikaírás műfajának. Szerényen úgy képzelem, a *Valóság* játszott akkora szerepet az elmúlt évek eszmetörténetében, hogy két szemtanú kétféle szövegében is érdemes legyen az utókor figyelmére.

megnyilatkozásai okából. Utána is védett helyem maradt a könyvtárban, főként a nemrég elhunyt jeles könyvtörténész, Kéki Béla igazgatóhelyettes kitüntető jóakaratóból. Addigra már megjelent néhány írásom és első szerényke könyvem, egyetemi disszertációm kibővített változata tudós Wespri Istvánról, a XVIII. századi debreceni polihisztorról, az Akadémiai Kiadó gondozásában.

A műegyetemi könyvtár toleráns közössége tudomásul vette, hogy általában délutáni műszakban dolgozom. Az olvasószolgálati helyiségben, ahol a katalógusok kezelése mellett bőven maradt időm a magam munkájához olvasni és jegyzetelni. Három könyvem jelent meg műegyetemi éveim során, élő és halott jóakaróimnak holtomig hálás adósa vagyok.

Ámde nem kívántam mindörökké könyvtáros maradni. 1963 decemberében, két hónappal harmincadik születésnapom után vittem át munkakönyvemet a *Valóság* szerkesztőségébe, azaz a Hírlapkiadó Vállalat személyzeti osztályára. Azóta, tehát kerek harminc év óta ideköt a munkaviszonyom.

Szerkesztőség születik

A *Valóság* első száma 1958 legvégén jelent meg. A folyóirat 1963 decemberéig kéthavonta látott napvilágot.

Szorgalmas és iparkodó tanulmányíró voltam ifjúkoromban is, így már 59-ben értekezést közöltem a *Valóság* hasábjain Márai Sándor első külföldi *Naplójáról*. (A dolgozat esszéirői tevékenységemnek korántsem a csúcsa, de nem is szégyene. A mestert illető némi fenntartásaimat ma is vállalom, bár másként fogalmaznám.) Ez alkalomból ismertem meg a Hungária kávéházban az akkori szerkesztők közül Körösi Józsefet és Vitányi Ivánt. Az akkor 31 éves Körösi – a kéthavonkénti folyóirat szerkesztője, s gyakorlatilag első embere – lényegileg ugyanolyannak mutatkozott meg, mint amilyennek mutatkozik ma, 65 éves korában. Kacs-

karingósan hosszú, szeszélyesen szerkeasszociáló, majd rejtélyesen félbehagyott mondatait nem mindig lehetett teljességgel érteni, de amit végül is mondott, annak értelme és igazságtartalma volt. Modora olykor a sértéshatárig tüskés, majd átmenet nélkül meghitt baráti, de szerkesztői érzelme szinte hibátlan, s ami a legfontosabb: értékisztelete minden más szempontot maga alá rendel.

Az akkori harmadik szerkesztőt, Baranyi Antalt még az egyetemről ismertem, egy-két évvel járt alattam. Kivételes képességű, ám önmagából írásban szinte semmit megvalósítani nem tudó fiatal értelmiségi, akiben a mérhetetlen értékigényesség megfjtotta a kreativitást. Egyre dermesztőbb tüneteket teremtő alkoholizmusa nem ok volt, hanem következmény, korai öngyilkosságát racionális és irracionális tényezők összjátéka magyarázhatja (amennyiben bármely öngyilkosság magyarázható).

Ebben az időben, 1963-ban azonban Baranyi még tevékeny emberri lény. Nekem gyakori versenypartnerem a Lukács uszodában, ugyanakkor – a fiatalként is sugárzóan okos – Konrád György meghitt barátja és eszmei fegyverhordozója. Konrád viszont akkoriban az én naponkénti barátom. Ennek az értelmiségi háromszögnek köszönhető végül is, hogy a *Valóság*hoz kerülök.

Az illetékesek ugyanis úgy döntöttek, hogy a *Valóság* 1964 januárjától legyen havonként megjelenő társadalomtudományi folyóirat a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat kebelén belül. A szerkesztőbizottság elnökéül a Moszkvából nemrég hazatért Hegedűs Andrást jelölik ki. Körösi József pedig keresni kezdi és összegyűjteni törekszik a számára megfelelőnek látszó munkatársakat.

Hogy kivételes szimatával mások esetében miként válogatott, alkudozott, s jutott végül eredményre: nem tudom részletesen. A magam helyére-szerepére eredetileg Konrádot szemelte ki, igen helyesen. Gyuri ugyanis már akkor tekintélynek örvendett az alakuló havilap

háza táján. 1963 decemberében, a *Valóság* utolsó kéthavi számában jelent meg terjedelmes tanulmányának első része: *A korszerű háború korszerűtlensége*. Benne akkori ésszel szinte felfoghatatlanul eretnek gondolatok arról, hogy a modern hadieszközök, a nukleáris arzenál birtokában a két szuperhatalom – akarva-akaratlan – tartós békében kell hogy együtt éljen. Ennek az együttélésnek pedig szükségképp egyéb – gazdasági, államjogi, kulturális – következményei adódnak.

Mármost gondoljunk bele: 1963-ban vagyunk, a kubai válság elhárulása után ugyan, de még jóval a *détente* fogcsikorgatóan kényszerű és hosszú korszaka előtt. A tanulmányban nem nehéz felismerni Konrád jó másfél évtizeddel később írt műveinek, az *Antipolitikának* és *Az autonómia kísértésének* vezéreszméit. Kőrösi és társai remegő inakkal ugyan, de a hivatalok megkerülésével, önakaratukból nyomdába adták a korszakos kéziratot.

Mármost Konrád önmaga helyett engem ajánlott Kőrösinek. Mondván, hogy őt feszélyezné a szerkesztői munka, ahol mások kézíratairól kellene felelős véleményt mondania. S. M. viszont imád olvasni, nyomtatott szöveget és kéziratot egyaránt, magyarul, németül, angolul, egyszerre udvariasan és ironikusan képes kommunikálni, ráadásul örökösen kíváncsi és roppantul munkabíró, a jóisten is folyóirat-szerkesztőnek teremtette. Ezt a – szerintem nagyjából helytálló – minősítést Kőrösi némi tünődés után magáévá tette. Később harminc évig dolgoztunk együtt, nem túl gyakori, s többnyire lényegtelen, sohasem elvi súrlódásokat leszámítva, mondhatni zavartalanul.

Velem együtt, szinte azonos időben érkezett a *Valósághoz* Lázár István, az akkori *Köznevelés* szerkesztőségéből. Érdemei: szociografikus tájékozottsága, publicisztikai képessége, jártassága a történelemben, régészetben, némi természettudományokban is. Továbbá – velem ellentétben – gyakorlata a szerkesztőségi munka technikai rész-

leteiben. Kőrösi úgy képzelte, mi ketten, belső munkatársakként jól kiegészítjük majd egymást. Szerkesztői ösztönét bizonyítja, hogy a folyó jelen időben – tehát 1993 októberében – ketten ülünk két nyekergős karosszékekben egymás mellett, és szerkesztjük a *Valóságot*, Lázár Pista meg én.

Kiváló érzékkel válogatta össze úgynevezett külsős – tehát nem főállású, hanem szerződéses – munkatársait is Kőrösi. Huszár Tibor 1963 végén az ELTE filozófiai tanszékének munkatársa, Molnár Erik adjunktusa. Azután, hogy néhány évnyi középiskolai tanárkodással levezelte vétkeket, amelyeket 56 nyarán-őszén követett el, a budapesti DISZ-központ egyik – revizionizmusra hajló – titkáráként. Akkoriban filozófiai és pszichológiatörténeti tanulmányokat írt, később képezte át magát szociológussá. Gyurkó László a *Kortárs*-tól jött át 1965 közepén a *Valósághoz*. Hozzám hasonlóan úgynevezett fiatal prózáiró és esszéista, az akkori években meghitt jóbarátom. Simai Mihályt viszont az első szerkesztőségi értekezleten ismertem meg személyesen. Őt, az MKKE Világgazdasági Tanszékének adjunktusát nemcsak tudása, s már akkor elképesztően sokszálú ismeretségei okából választotta ki Kőrösi. Feltehetően megsejtette, hogy az elkövetkező években a magyar társadalomban – és benne folyóiratunkban – a közgazdaságtan elmélete és gyakorlata kitüntetett szerepet játszik.

Így állt össze 1964 januárjában a *Valóság* szerkesztősége: Kőrösi, Vitányi, Lázár, Sükösd, Huszár, Gyurkó, Simai. A folyóirat történetének különlegessége, hogy ez az – életkorban nagyjából egységes – társaság harminc éven át lényegileg változatlan maradt. Hiába kutatok az emlékezetemben, ilyen példát megközelítőleg sem talállok a XX. századi magyar hírlapirodalom történetében. Közös vétkünk viszont, hogy utódainkat kiszemelni és a szerkesztőségbe maradandóan beépíteni sohasem sikerült. Ezt a mulasztásunkat ma érzékeljük igazán, mint arra később részlete-

sen kitérek. A nálunk mintegy tíz évvel fiatalabb korosztályból Hernádi Miklós és Berkovits György került hozzánk rövid időre állandó munkatársnak, ám írni jobban szerettek, mint szerkeszteni. Ebből a generációból csupán Nácsa Klára lett hosszú időre a folyóirat belső munkatársa, 1966-tól 1992-ig, igen hasznos és eredményes munkával. Bart István ma is barátunk és keddenkénti beszélgetőpartnerünk, de ő is írásaival és sziporkázó ötletadásával marad emlékezetes, szerkesztői munkájával kevésbé.

Nem véletlenül hagytam a névsor végére Hegedüs Andrást. Őt személyesen első közös szerkesztőségi értekezletünkön ismertem meg, 63 decemberében. Mi tagadás, igen egyes érzelmekkel fogadtuk Rákosi utolsó miniszterelnökét, a Varsói Szerződés magyar aláíróját. Tudtuk róla, hogy moszkvai kényszer-tartózkodásának éveiben szorgalmasan tanult angolul, a könyvtárakban a szociológia klasszikusait tanulmányozta, és politikai pályáját mintegy zárójelbe téve, idehaza kizárólag társadalomtudománnyal kíván foglalkozni. Akkor a Statisztikai Hivatal elnökhelyettese volt, később az MTA frissen alakult Szociológiai Kutatócsoportjának igazgatója lett.

Hegedüs András már az első szerkesztőségi értekezleten megtalálta új munkatársaival a közös hangot. Ráértett arra a még csak alakuló nyelvre, rövidítésekből is érthető, majd mindig ironikus közlési kódra, amely csakhamar a *Valóság* nevezetes beszédmódja lett. Nemcsak belső használatra, de kifelé is, már létező és lehetséges szerzőink irányába, élőszóban, telefonon, levélben, hajnalra időzített táviratban. Hegedüs csupán rövid másfél évet töltött körünkben, de igen hamar nyilvánvalóvá tette, hogy totálisan szakított sztálinista múltjával, s a megújított marxizmus – marxista marxizmus? revizionista marxizmus? marxizálóan marxista marxizmus? mit jelentettek ezek a fogalmak akkor? mit jelentenek ma? – szociológusa kíván lenni. Tény,

hogy a havonkénti *Valóság* sikeres indulása nem csekély mértékben Hegedüs András – akkor még létező – hivatalos tekintélyének is köszönhető. Magam nemcsak megérteni véltem és megkedveltem újmódi gondolkodását, de máig hálás vagyok neki. Személyes ügyben, mint arra nemsokára kitérek.

Ilyen előkészületek után jelent meg a *Valóság* nevezetű havilap első száma 1964 januárjában. Benne Konrád háborúpolitikai értekezésének második része, Gyurkó kultúrfilozófiai esszéje *A negyedik emberről*, a kényszerből akkor még igencsak a *pálya szélén* tartózkodó Mándy Iván rádiójátékának irodalmi szöveggönyve. Tőkei Ferenc az ázsiai termelési módról értekezett, Lázár István a magyar szociográfia új hullámáról.

Nemcsak a résztvevő szemével szemlélődöm, az utókor tárgyilagosságával is igyekszem fogalmazni: a szerzői névsor értékes és tágas, a beszédmód – az adott történelmi időben – önérvényű. A havonkénti *Valóság* nyitószáma az eszméletörténeti utókor figyelmére érdemes.

A továbbiakban ehhez a magas mércehez igyekeztünk tartani magunkat.

Munkamódszer

A *Valóságot* kezdettől fogva interdiszciplináris társadalomtudományi folyóiratnak képzeltük el, amelynek tematikai és műfaji változatai mondhatni háttérmentesek. Ennek jegyében Kőrösi ügy döntött, hogy nálunk nem lesznek a folyóirat-irodalomban hagyományos rovatok és rovatvezetők. Azt kívánta, hogy a közös munkából mindenki közösen vegye ki a részét. Igaza volt, egyetértettünk.

Így tehát lapunknál a kezdetektől máig mindenki minden kéziratot elolvasott és elolvas. A mindenkori vezércikknek szánt terjedelmes dolgozattól a külföldi sajtóból átvett, legkurtább fordításig. A közleményeket megvitattuk, s végül közös döntés eredményeként jelent vagy nem jelent meg valamely kézirat a *Valóság* hasábjain. Egy darabka

demokrácia, értelmiségi mikroközösségben ugyan, de érvényes példaként: ma sem tudok, nem is kívánok ennél szerényebben fogalmazni.

Némi szükségszerű munkamegosztás természetesen mégis érvényesült. Közgazdasági tanulmányok esetében Simaié volt a legnyomatékosabb szó, filozófiai, később szociológiai tárgykörben Huszár véleménye volt az első az egyenlőké között, publicisztikai és szociográfiai műfajokban Lázár érvelt elsőként, esztétikai és kultúrtörténeti írások esetében Vitányi és én. Am mindezt közös vita és közös döntés követte, nem győzöm hangsúlyozni.

Itt a helye, hogy valamelyest érzékeltessem a szerkesztőség tagjainak egymás közötti kapcsolatait. Használhatnám az *interpersionális relációk* személytelen fogalmát is, hogy a lirizálás árnyalatait is kerüljem. A líra ugyanis csekélyke szerepet játszott a *Valóság* műhelyében. Egymás férfibarátai voltunk, de leginkább a közös munka jegyében. Ismertük egymás feleségeit, élettársait, barátnőit, családi körülményeit, az első évtizedben viszonylag sűrűn összejártunk, ezek a társas találkozások később megritkultak. Némelyek örökkévaló házasságban éltek, mások elváltak és újból nősültek, megint mások időlegesen vagy folyamatosan egyedül éltek. Ezt tárgyilagosan tudomásul vettük, akárcsak egymás gyermekeinek megszületését és felnevelését is. A magánpletyka a *Valóság* szerkesztőségében felnőtt értelmiséghez méltatlan ízléstelenségnek számított. Megesett, hogy késő este, nyilvános helyen X. barátomat meghitt ket-

tesben pillantottam meg egy szép hölgygel. Köszöntem, elfordultam, távolabb leültem. A véletlen játékból, valamint a nagy számok törvényszerűsége okából két héttel később X. találkozott velem hasonló helyzetben. Hozzám hasonlóan viselkedett.

A magánéleti kíváncsiszkodásnál még határozottabban tiltotta a szerkesztőség férfierkölcse a bármiféle közéleti ármánykodást. Éveken át elhűlve hallgattuk a szomszédos magyar szerkesztőségek gyakori híreit: hogy például valaki munkatárs a pártközpontban panaszkodott a főszerkesztőjére, mert az sorozatosan mellözi a prémiumosztásnál. Nálunk ilyesmi elképzelhetetlennek számított.

Körösi, Huszár és Simai kezdettől fogva az MSZMP tagja volt, Gyurkó 1970-ben lépett be, Vitányi a hetvenes évek közepén lépett vissza a pártba, Lázár és én mindvégig pártönkívüliek maradtunk. E tényeket is egymás magánügyének tekintettük.

Magamat illetően: harminc év során több ezer kézirat sorsáról tanácskoztam, és több ezer villámsakkpartit váltottam Körösi Józseffel, mondhatni mesterjelölti szinten. Több ezer információt cseréltem Lázár Istvánnal, több tízezer cigarettám füstjének ártatlan áldozatával. Gyurkó László éveken át legközelebb barátaim egyikének számított, kapcsolatunk később fokozatosan kihűlt, elüresedett. Szerkesztőségi kollégáim közül máig Vitányi Iván írásos teljesítményét és emberi magatartását becsülöm legtöbbször.

Körülbelül ennyit a férfibarátság változatairól. Térek közérdekűbb tárgyra.

II. Fény és árnyék. Körülbelül: 1965–1975

Szerzők és témák

Újonnan alakuló folyóiratnak mindenkor hatalmas a vonzereje. Különösen érvényes volt ez Magyarországon, a hatvanas évek közepén, a brutális megtorlás évei múltán, Kádár együgyűségében is korszakos jelszavának –

„aki nincs ellenünk, az velünk van” – meghirdetése és a nagy amnesztia megvalósulása után. A java magyar értelmiség tele volt élménnyel és gondolat- tal, közlésre kívánczó elképzelésekkel, már megírt vagy megírásra váró tanulmányokkal. Az első években nemigen kellett kéziratokat hajkurászniuk,

áradtak azok maguktól, ismert és ismeretlen szerzőktől.

Ide tartozik, hogy a szerkesztőség valamennyi tagja kiterjedt – formális és informális – baráti és ismerősi kapcsolatban állt a magyar értelmiség különféle köreivel-rétegeivel, s azok leg-színvonalasabb képviselőivel. Vitányi (ebben is) utolérhetetlennek bizonyult, de író-esszéistaként magam is hetente beszélgettem baráti társaságban nemcsak filozófusokkal, közgazdászokkal, képzőművészekkel, de írni tudó és akaró orvosokkal és fizikusokkal is.

Szerkesztőségi műhelyünkhöz szorosan kapcsolódik a Belvárosi Kávéház értelmiségi társaságának története. Mivel erről már többen megnyilatkoztak (Csoóri Sándor, Orbán Ottó, Konrád György, magam is), a részleteket fölösleges ismételni. Újfent Kőrösi szerkesztői képességeit dicséri, ahogy ő Belvárosi Kávéház törzstagjai, aztán a törzstagok barátainak és a barátok barátainak szívárványtarka gyülekezetéből sokakat a *Valóság* szerkesztőségébe hívott. Írásra buzdított, s az arra érdemes írásokat közölte.

A havonta megjelenő *Valóság* első csúcspontja: bizonyára a hatvanas évek közepe. Megszerveztük az elidegenedés-vitát, amely lényegében arról beszélt, létezhet-e filozófiai, jogi, közgazdasági elidegenedés a létező szocializmusban? Ez a szárnyaló kérdés ma jó esetben közhelynek számít, rosszabb esetben tragikomikusan hangzik, de akkor kihívó kísérletnek bizonyult. Ráadásul telivér revizionista kísérletnek.

Az akkori lapszámok témaköre meglehetősen változatos. A modern líra lehetőségei. Szabó Lőrinc nagy költészeté, végre nem ideologikus, hanem esztétikai nézőpontból. Korábról Vajda Lajos, a jelen időből Bálint Endre és Kondor Béla hivatalból mellőzött festészeté. A diadalmasan új magyar filmművészet, középpontjában Jancsó Miklós kibontakozó életművével. A relativitáselmélet sztálinian marxista bírálatának bírálatá. Liszenko még eleven né-

zeteinek kritikája, híradás a nyugati genetikai kutatásokról.

E tanulmányok szerzőinek névsora több mint tanulságos. Ismert, de tudományágukban ideológiai okokból háttérbe szorított szakemberek: Rába György, Németh Lajos, Körner Éva. Pályakezdő kutatók: az orvos-genetikus Czeizel Endre, a biológus Mile Imre. Bizonytalan sorsú, helyüket nehezen találó, mellőzött természettudósok: a matematikus Schüch Tamás, a fizikus Kis-Tóth Sándor, a kibernetikus Hajnal Albert. A már külföldön tartózkodó, akkor még zongoraművész és esztéta, azóta világhírű közgazdásszá lett László Ervin, s a vele vitatkozó, a börtönből csak imént szabadult **Eörsi István**. Pályakezdő lángelmék: a fiatal Orbán Ottó és Pernecky Géza, néhány könyvbírálat-tal a náluk is sokkal fiatalabb Kenedi János. Tarka vetés, gazdag aratás.

A képet nem kívánom a valóságosnál eszményibbre festeni. Természetesen közöltünk úgynevezett *musz*-dolgozatokat is, nem sűrűn, de időről időre, főként jelesebb évfordulók alkalmából. *Musz*, azaz *muszaj*, tehát különféle okokból kötelező. E tanulmányokat részint a különféle ideológiai hivatalok reprezentatív hivatalnokai írták, részint a korai szerkesztőbizottság né-mely tagjai.

Itt az ideje néhány szót szólni a *Valóság* gyakorta változó és tarkabarka névsora szerkesztőbizottságairól. Ezek közül baráti és elvbaráti közegnek csupán az utolsó előtti tekintettük, amelynek tagjai között mások mellett Nyers Rezső, Berend T. Iván, Sárközy Tamás szerepelt. A hatvanas évek szerkesztőbizottságában is akadt intellektuális tekintély: Bóka László, Kardos László, Major Máté, Világhy Miklós. Aztán utósztaálinista ideológusok, mint néhai Sándor Pál és Vörös Gyula. Valamint mára méltán feledett nevű párt- és állami tisztségviselők.

Fontos és rögzíteni érdemes tény, hogy a mindenkori szerkesztőbizottság érdemleges szerepet sohasem játszott a szerkesztőség gyakorlati munkájában.

Cenzúrát nem gyakorolt, vétót csak a legritkább esetben emelt. Nem anekdotikus esetként, de jellemző példaként említem, hogy valamelyik ülésen Sándor Pál felvetette: talán kérhetnénk és közölhetnénk részletet Tamás Aladár akkor készülő önéletrajzi művéből. Javaslatát csend fogadta a szerkesztőségi tagok részéről. Erre az időpontra Sándor Pál már olyannyira belebonyolódott egymásnak ellentmondó vélekedéseibe József Attila és az illegális kommunista párt kapcsolatát illetően, hogy önmaga nézeteit sem tudta követni. Nem erőltette javaslatát, Tamás Aladár szövege sosem jelent meg a *Valóság*ban.

Az akkori szerkesztőbizottságból egyetlen személyiséget emelnék ki.

Mód Aladár

Ő kitüntetett szerepet játszott a *Valóság* megalakulásának – általam részleteiben nem ismert, de mindenképp bonyodalmas – előtörténetében, 58-ban. Tette ezt azután, hogy ideológiailag némiképp megtépázva érkezett el az ötvenes évek végére. 56. november 4. után ugyanis előbb körülményes okfejtéssel írásba adta, hogy nem hajlandó ellenforradalomnak minősíteni az imént lezajlott történelmi eseményt, később kénytelen-kelletlen írásos önkritikával *lényegileg* mégis ellenforradalomnak minősítette. Megmaradt egyetemi tanárnak, és fontos tisztségviselőnek a TIT szervezetében; a haviállás lett *Valóság* szerkesztőbizottságában is nyomatékos helyet foglalt el. Továbbá számos és rémisztően hosszú tanulmányt írt: a népi demokratikus átmenetről, Leninnről, J. F. Kennedyről, Németh Lászlóról és Orbán Ottóról. Ennyi mindenhez értett.

Amikor megismerkedtünk, emlékezetemben még elevenen élt Mód Aladár rengetegszer kiadott fő műve, a *400 év. Küzdelem az önálló Magyarorszáért*. A Rákosi-korszak történelemszemléletének kézikönyve, úgy bizony. Kötelezően olvastam egyetemi tanulmányaim során: egy tanaiban megszállottan és őszintén hívó, ám nem túlonúl eszes és

művelt magyar munkásmozgalmár-értelmiségi írásos beszámolója arról, hogy a magyar történelem évszázadokon át *lényegileg* a folyamatos osztályharcok, s a velük karöltve haladó függetlenségi harcok története.

Körünkben amúgy és általában derék embernek bizonyult Mód Aladár, nem túl bonyolult nézetei, amelyeket leginkább a *történelmi halladás* jelzős szerkezetével szeretett kifejezni – így ejtette, nyomatékosan két *l* betűvel –, akkoriban, a hatvanas évek közepén nem ritkán támogatták törekvéseinket. Egyetlen területen bizonyult engesztelhetetlennek: az általa nemzetietlen-kozmpolitának ítélt Molnár Erik és követőinek tanításával szemben.

Írásos vitájuk szövegmenyiségének többsége szerencsénkre nem a *Valóság*ban látott napvilágot. A hosszú évekig tartó polémiában Mód Aladár már azért sem arathatott győzelmet, mivel ő legfeljebb másodosztályú történelmi hívekkel és követőkkel rendelkezett. A szemközti táborban viszont már akkor szorgalmasan dolgozott Berend T. Iván és Ránki György.

Igazi eszmei ellenfelét mégsem benünk, hanem Szücs Jenőben találta meg Mód Aladár. Nemtelen eszközökkel ellene sem harcolt – az ilyesmi távol állt személyiségétől –, de szerkesztőbizottsági tagként dörgedelmesen elenezte alapvető tanulmányának, *A nemzeti ideológia középkori historikumának* megjelenését. Kőrösi József szerkesztői tehetségének egyik legnagyobb diadala, hogy a goromba szókimondást a nyakatekert mellébeszéléssel vegyítő taktikájával Aladárt rábeszélte a közlésre. Aki Szücs Jenő és Mód Aladár eszmetörténeti viadalát egy jobb magyar jövő, tisztultabb történelemszemlélet érdekében tanulmányozni óhajtja: a hatvanas-hetvenes évek fordulóján a *Valóság* több számában megteheti. A szövegek ott önmagukért beszélnek.

Végül is látszatra diadalmasan indultunk a hatvanas évek közepén. Az

első, csúf ütközés azonban csakhamar bekövetkezett.

Hegedüs András leváltása

Szokás szerint keddi napon közösen készítettük elő az 1965. márciusi lap-számot. Jó összeállításnak ígérkezett, benne két tanulmány látszott – az akkori történelem adott körülményei között – egyszerre fontosnak és ideológiai tabukat sértőnek. Az egyik Hegedüs András szociológiai értekezése, az *Optimalizálás és humanizálás*. A másik a magam szociográfiai esszéje, *Értelmiség a küszöbön* címen, az akkori egyetemi ifjúság magatartásformáiról. Hogy Hegedüs miként vélekedik ma egykori tanulmányáról: nem tudhatom. Én későbbi kötetben is megjelentettem akkori írásaimat, s minden korhoz kötött stílusjegyével együtt ma is vállalom, mivel fontos dokumentumnak tartom.

Szerkesztőségünk kételkedett, kínlódott: nyomdába lehet-e adni ezeket a kéziratokat, vállalva, hogy kitörjük a nyakunkat, pontosabban, az illetékesek kitörik a nyakunkat. Az akkorra már értelmiségi műhellyé lett szerkesztőség tagjai érvekkel szokták meggyőzni egymást. Mivel az érvek és ellenérvek ezúttal megoszlottak, kivételesen demokratikus szavazásra került sor. Kilenccen voltunk, a munkatársak aránya megoszlott: négy igen, négy nem. Kilencedikként Hegedüs András a teljes anyag megjelentetésére szavazott.

Kiváló lapszám volt, eszmetörténeti nézőpontból ma is fontos adalék egy elképzelt utókor számára. A fenti két tanulmány mellett Salamon Pál (ma Izraelben élő magyar író) szociográfiája, szintén az értelmiségi ifjúságról. Fehér Ferenc akkori fogalmak szerint telivéren revizionista-marxista értekezése a belső számúzetésből épp visszatérő, hangját újból hallatható Benjámin László költészetéről. Orbán Ottó virgonc esszéje közös barátunk, a zseniális-amatőr Hornyánszky Gyula festészetéről.

Az ideológiai mennyezet természetesen leszakadt, ránk szakadt. Nyil-

vános olvasatban rám, a hivatalos védelem nélküli, fiatal íróra. A *Népszabadságban* Rényi Péter kolumnás cikkben, akkori ízlésnormák szerint is példátlanul goromba hangon leckéztetett meg, előadva, hogy botorságaimmal szemben ő milyennek ítéli meg az értelmiségi ifjúságot. Hegedüs Andrásnak még lehetősége nyílt, hogy a *Valóság* 1965/6. számában tisztességesen védelmébe vegyen. Viszonválaszában őt Rényi Péter többször is Hegedüs *elvtársnak* nevezte, engem csupáncsak Sükösdnek. Helyesen tette, soha semmilyen vonatkozásban nem voltam elvtárs.

Az ügy ezzel a sajtónyilvánosság szintjén lezárult, a háttérben azonban folytatódott. Az ideológiai támadás célpontját ugyanis természetesen nem akkori csekélységem képezte, hanem Hegedüs András újmódi gondolkodása. Ezért – és feltehetően egyéb vétkeiért – őt sürgősen leváltották a szerkesztőbizottság éléről.

Hogy a különféle párthivatalok illetékesei miért és miként jutottak erre a döntésre: részleteiben természetesen nem tudom, nem tudjuk. Hegedüs András bűnei bizonyára az elidegenedésvita megszervezésével, s ottani szereplésével kezdődtek. Velünk annyi történt, hogy berendelték bennünket a Bródy Sándor utcába, a TIT tágas elnökségi irodájába. Kényelmes karosszékben ott terpeszkedett egy közép-felső szintű párthivatalnok, Darvasi István nevezetű, és a szájában égő pipa füstfelhőinek szüneteiben kurtán közölte velünk, hogy Hegedüs András az illetékes hatóság felmentette tisztjéből. A szerkesztőbizottság új elnöke Ortutay Gyula, a nemsokára érkező új főszerkesztő Wirth Ádám.

Kész, vége, távozhattunk. Talán lehetett volna, illetl-kellett volna halkan vagy harsányan tiltakozni. Fölöslegesnek, hiábavalónak éreztük. Annál fontosabbnak a folyóirat további sorsának eldöntését. Ezért felkerekedtünk, s három napra levonultunk Balatonszántódra, egyikünk családi házába. Ott az evést, alvást, némi úszást meg

vitórlázást leszámítva temérdek órán át töprengtünk-tanácskoztunk: mi a teendő? Hogyan tovább?

Miként a magyar értelmiség tanulságos történetében oly sokszor: ezúttal is két, egymástól merőben eltérő alternatíva kínálkozott. Az egyik erkölcsi alapozású: álljunk fel, mondjunk közösségileg *nemet*, vállaljunk szolidaritást Hegedüs Andrással. Ennek gyakorlati következményeként hagyjuk el csupán másfél éve létező, kedvtelve szerkesztett havilapunkat. A másik pragmatikus célzatú: viseljük el a történeteket, lássuk, mire jutunk az új főszerkesztővel, ne hagyjuk veszni a *Valóságot*. A helyzet, ismétlem, régtől ismerős. Hogy egyetlen nevezetes példát említsek csupán: Simone de Beauvoir kulcsregényében, a *Mandarinok*ban vitatkozik így válsághelyzetben a más néven nevezett Sartre és Camus, a szintén más címen szereplő *Temps Modernes* további sorsáról.

A *Valóság* akkori, fiatal szerkesztői természetesen kelet-közép-európai törpefigurák voltak Sartre és Camus nagyságrendjéhez mérve, ám az agyunkjárása nemigen különbözött a *Mandarinok* hőseiétől. Szántódról Budapestre, két akkori magyar személygépkocsiban összezsúfolódva úgy indultunk haza, hogy *egységesen* döntöttünk: nem adjuk fel, folytatjuk.

Akkori gyakorlati elhatározásunkat hosszú évek után, mai eszemmel is csupán megtámasztani tudom. Közösségi döntésünkben nem az egyéni fennmaradás elemi ösztöne játszott a meghatározó szerepet. Fiatalok voltunk ugyan, korai harmincasok, de szakmáinkban már nem épp ismeretlenek. Valamennyien kaphattunk volna kenyérkereseti munkát más értelmiségi munkahelyeken. Nem a – jelképes – éhenhalástól félve döntöttünk tehát, hanem a folyóirat körüli, felvállalt feladatunkat kívántuk folytatni.

Wirth Ádám

Eleven személyiségről lesz szó a most következőkben, nyugdíjas pártfőiskolai

tanárról ugyan, de Thürmer Gyula Munkáspártjának tevékeny elméleti tanácsadójáról, kinek vezércikkei sűrűn olvashatók a párt hetilapjának, a *Szabadságnak* első oldalán. Csakis a *Valósággal* kapcsolatos tevékenységéről kívánok véleményt alkotni.

Wirth Ádámnak nem volt jó az ideológiai híre, amikor főszerkesztőként közénk érkezett. Az MSZMP KB mellett működő művelődéspolitikai bizottságnak (valami ilyen miccsoda lehetett a neve) volt a tagja, s e körön belül is dogmatikusnak számított. Személyesen a Kossuth Klubban láttam és hallottam először, 1964-ben, a *Valóság* nevezetes elidegenedési vitájában. Ott keményen összekapott Hegedüs Andrással, s általában is ókonzervatív marxista-leninista élőlőzveget nyilvánított ki. Kinevezését állítólag kultúránk akkor legfőbb irányítójának machiavelliánus mondanisa kísérte: „Wirth közismerten dogmatikus, a *Valóság* szerkesztői tudvalevően revizionisták. Falják fel egymást.” Így hangzott-e el, vagy sem: mindenképp jellemző az akkori – Szirmai István által irányított, Aczél György korszakát megelőző – főideológusi szemléletre.

Wirth Ádám tehát körünkbe érkezett. Meg kell mondanom, hogy személyiségében – nem az ideológusi, de a főszerkesztői mentalitásában – jótékonyan csalódtunk. Eszesnek és olvasottnak bizonyult, meglehetősen fejlett humorérzékkel rendelkezett, így viszonylag hamar megszokta beszédmódunkat. Ráadásul olykor meghökkentően cinikus volt. Mindezek okából idejében felismerte: sok esélye nincs korlátlan főszerkesztőként viselkedni, lévén ő egyetlen fő, szemben a vele szemben egységes, több főnyi *teammal*, csapattal. És bár ő a hivatali felettes, azért nem lehet mindenható *politruk*. Bölcsen úgy döntött tehát, hogy a szerkesztőségi aprómunkába nemigen szól bele, ezt Kőrösire és a csapatra hagyja. Úgyszólván naponta bejárt a szerkesztőségbe, a kéziratok többségét figyelmesen elolvasta. A képzettségétől távolibb téma-

körökben meghökkentően méltányosnak bizonyult: némely irodalmi, szakszociológiai, humánantropológiai, sőt reform-közgazdaságtani tanulmányokat akkor is megjelentetni engedélyezett, ha jelezte, hogy világnézetétől és ízlésétől idegenek.

Kérlelhetetlennek csupán legszűkebb szakmájában, a hivatalos marxizmus-leninizmus területén mutatkozott. A filozófiai tárgyú kéziratok dolgában tehát A filozófia (a korai elidegenedés-vitát leszámítva) sosem tartozott a *Valóság* kitüntetett tematikái közé, de kedvelt szerzőink többsége a hatvanas években vagy a Lukács-iskola első nemzedékéből, vagy a hozzájuk hasonlóan gondolkodó, revizionista címkézésű filozófusokból került ki. Továbbá akkor tapasztalhattuk a magyarországi Marx-reneszánsz (idáig utolsó) nagy hullámát: az *Ökonómiai-filozófiai kéziratok* és a *Grundrisse* magyar nyelvű megjelentetése után. Az ifjú Marxot akkor fedezte fel Márkus György, s nyomában igen fiatal tanítványai, Bence György és Kis János, más vonatkozásban a pszichológus-filozófus Garai László. Franciaországban akkor zajlott a nevezetes belvita a – mondjuk így – hegelianus marxista Jorge Semprun és az újdogmatikus Althusser között.

Wirth Ádám hivatalból is, magánmeggyőződésből is tagadta a revizionista marxizmus minden alakzatát, és – finoman mondom – mélységesen idegenkedett a Lukács-iskolától. Személyileg feltehetően azért, mert tudta, hogy a legfőbb tanítványok lenézik az ő hivatalos tudományát, és megvetik párhivatalnoki tevékenységét. Elvileg pedig azért, mert elég okos volt ahhoz, hogy felismerje: a töprengés az ifjú Marx és az érett Marx életművének lehetséges feloszthatóságát illetően előbb-utóbb a Lenin életműve iránti kételyekhez fog elvezetni, majd a leninizmus kiiktatásához a marxizmusból. Amiként ezt a Lukács-iskola a későbbi évek során valóban megvalósította.

Házunk tájára visszatérve: keményebb vitáink Wirthtel leginkább filozó-

fiai-ideológiai kéziratok körül zajlottak. Az egyik Almási Miklós *A felelőtlenség morálja* című tanulmányáról, a másik – ó mily bizarr eset! – az akkor nagynevű Roger Garaudy *Korunk problémái és a marxizmus* című dolgozatának sorsáról. A francia szerző írásművét már akkor sem tartotta senki az újkori bölcseleti irodalom csúcának, de revizionista gondolatmenetének magyarországi gyakorlati hasznában bizonyosak voltunk.

Éles szerkesztőségi viták zajlottak, a civilizált érintkezési szabályok betartásával ugyan, de igen kemény szópárbajokkal tarkítva. Almási tanulmánya egyike volt a keveseknek, amelyeket Wirthnek sikerült rövid főszerkesztői tevékenysége során kicenzúráznia a lapból. Garaudy dolgozata végül is megjelent (1966/12. sz.).

A főszerkesztő és munkatársai közötti, néhány éves szertartáshoz odatartozott, hogy – a kényszerű együttélés tudatában – mindkét fél igyekezett elviselhetővé tenni a közös létezést. Mivel Wirth cinizmusába a világnézeti elkötelezettségen túl jókora adag ironia és önironia belefért: érintkezésünket a szerkesztőségen belül mindvégig az évődő-csipkelődő, olykor igen szurkáló, de a sértést kölcsönösen kerülő beszédmód jellemezte. Számomra felejtethetlen adalék, hogy akkori kézbesítőnk, a tündökletes Jolika egy ízben azt súgta a kávéját fogyasztó Kőrösi fülébe: „Nem tetszik gondolni, hogy a Mihály azért néha túl szemtelenül beszél a Wirth elvtárssal?”

Ide kell kapcsolnom a Wirth Ádám-mal folytatott szerkesztőségi ultimátumokat, amelyeket – a *Valóság* kollektív erkölcsi botlásaként – hajdani szerzőnk és barátunk, **Eörsi István** mindmáig nem győz elégszer fölemlegetni. Való igaz: kártyacsaták zajlottak a főszerkesztői szobában, nem túl sűrűn, de nem is ritkán, késő délutántól az éjszakai órákig. Magam a személyes ártatlanságomat is hangoztathatnám: én ugyanis sakkozni szoktam Kőrösivel kettesben, utóbb a költő Bella Istvánnal és a matematikus

Staar Gyulával, a *Természet világa* mai főszerkesztőjével négyesben, s az uticsaták kezdetekor legott leléptem a színről. Wirth-obulusaimat azonban én is megfizettem, mindketten megszállott futballrajongók lévén. Ő a Vasasnak szurkolt, én az MTK-nak: hétfőnként, a soros bajnoki forduló után közösen elemeztük a történeteket, temérdek szurkapiszkával minősítve egymás kedvenc játékosait.

Foglalnám össze: a hatvanas évek második felének eszmetörténetére igen csak jellemző volt ez az időleges szimbiózis a *Valóság* történetében. Wirth Ádám neve főszerkesztőként először az 1965/11. szám impresszumában szerepel, utoljára az 1970/8. számában. Tárnyilagos szemlélő nemigen veheti észre, hogy ezen évek során akár a folyóirat szerzőinek névsora, akár a közölt írások színvonala megváltozott volna. Lusta személyiség és elfoglalt párthivatalnok lévén, maga Wirth csupán néhány cikket írt: a felszabadulás és a nagy októberi forradalom valamelyik évfordulójáról, Lenin elméletének jelentőségéről, más ilyenekről. Elvbarátait ritkán s többnyire sikertelenül menedzselte, tanítványokkal nem rendelkezett.

Csendes menesztése a lap éléről az ideológiai háttérben zajlott, a részleteket nem ismerem. Bizonyosra vehető azonban, hogy a leváltás a dogmatikus Wirthet kevésbé kedvelő, s a szerkesztőség némely tagjainak sugallatára akkor már odafigyelő Aczél György közvetlen vagy közvetett intézkedése nyomán történt.

Kőrösi József neve főszerkesztőként az 1971/8. lapszám impresszumában jelenik meg először. Ott is marad egészen 1991 áprilisáig, nyugállományba vonulásáig.

Aczél György kétértelmű esernyője

Későbbre terveztem e tűnődő kommentárban, de máris eljutottam őhozá, a korszak ideológiai terepének kulcsfigurájához. Bármelyik kulturális vagy

társadalomtudományi mezőre lép az akkori idők mai szemlélője, nem tudja kikerülni Aczél Györgyöt. Bonyolult személyisége és tevékenysége árnyalt megítélést kívánna, e nehéz feladatra a halálát követő első évek alkalmi ítései a legcsekélyebb mértékben sem bizonyultak alkalmasnak. Mivel többnyire csupán gyalázkodó és tudatlan közhe-lyeket fogalmaztak meg újra és újra.

Aczél szerepe a *Valóság* körül éppoly kétértelmű, sokértelmű, mint a korszak valahány fontos társadalmi jelenségének megítélésében és kezelésében. A folyóirat munkatársának státusában magam hat-nyolc alkalommal, ha találkoztam vele. Ilyenkor inkább bírált – a maga csipősen ironikus, főnökien dorgáló, de semmiképp sem ellenséges beszédmódján –, az én fülem hallatára igen ritkán dicsért meg bármely lapszámot vagy közleményt. Tudomásom szerint ezekből az informális – tehát nem a nyilvánosság előtt elhangzó, még kevésbé írásos – feddésekből Kőrösinek, a leginkább az ő akaratából lett főszerkesztőnek sokkal bőségesebben kijutott.

Két bírálói megnyilatkozását őrzöm, egyik felejtethetlenebb a másiknál.

1972/5. számunkban jelent meg az író Györffy Miklós műhelybeszámolója Gazdag Gyula kiváló filmjének, a *Sípóló macskakőnek* a forgatásáról. Negyvennyolc órával a lapszám megjelenése után, délután öt órakor sakkoztunk Kőrösivel. Ő épp időzavarba került a soros villámjátsmában, amikor bal keze mellett megszólalt a telefon. A főszerkesztő a szokásosnál is embergyűlöltbb hangján hallóztott bele a kagylóba, én közben megállítottam a sakkórát. Aztán szájítatva hallgattam Aczél György nagymonológját. Akkor olvasta el közleményünket, s első indulatában a titkár-
nőt mellőzve, saját jelentékeny kezével tárcsázta fel a szerkesztőséget.

Legalább húsz percen át folyamatosan mennydörgött, miként haragjában a mitologikus Zeusz cselekedte a mitologikus időkben. Mit képzelnek maguk? Mit képzelt maga? Reggel óta telefon-

álnak meg táviratoznak nekem az iskolai igazgatók, hogy micsoda ez a mocsok a *Valóságban*? Főszerkesztő maga vagy postás, aki akármit átvész és továbbít? Mit képzelnek a barátaival? Mi ez az újbalos szemét? Nem elég, hogy engedélyeztük a film vetítését, most még ezt a lázító szöveget is kinyomtatják? Mit akarnak maguk? Budapesten is macskaköveket, barrikádokat, mint abban a szerencsétlen Párizsban?

És így tovább, igen sokáig. A mások nyitott szájú Kőrösi legfeljebb annyit tudott időnként közbenyögni, hogy: „értem, Aczél elvtárs, de...”. A szidalom-özön folytatódot.

Hogy őszinte volt-e Aczél György, vagy csupán az önmaga által önmagának írt szerepet játszotta-e el: mint annyi más esetben, ezúttal sem lehetett eldönteni. Gyér tapasztalataim szerint az őszinteség és az álság az ő megnyilatkozásaiban mindenkor tudatosan keveredett.

98 Második eset. Az ifjú költő, Várady Szabolcs kiváló esszé írt Tandori Dezső és Petri György akkoriban megjelent verskötetei ürügyén az ő líramodelljük jelentőségéről (1972/2. sz.). Kimondatlanul, de nyilvánvalóan a Nagy László nevéhez köthető verstípus kizárólagossága iránti kételyeit is megfogalmazta. Írta mindezt legkevésbé sem a marxista esztétika nyelvén. Érezvén a kísérlet veszélyeit, ám Várady Szabolcs tanulmányát mindenképp közölni akarván, rövid, polemikus szerkesztőségi utószót fűztünk a közleményhez. (Ma már nem lehet titok, hogy az elegáns jegyzetet barátunk, a líra ügyeiben már akkor tévedhetetlen szakértőnek számító Orbán Ottó szerezte.)

Aczél ezúttal nem mennydörgött, csupán jéghidegen ironizált. Körülbelül azt mondta volt: legközelebb majd a szerkesztőségi jegyzet jelenjék meg érdemben kifejtve. És ahhoz Várady Szabolcs fűzzön a mostanihoz hasonló, minél rövidebb észrevételt.

Egyik fenti esetnek sem lett adminisztratív következménye. Tétélezésem

szerint alapvetően azért nem, mert Aczél György nemcsak átgondolta-át-érezte, hanem a rendelkezésére álló eszközökkel irányította is az akkori magyar történelem változásait. Ekkor éppen a hetvenes évek legelején tartózkodunk, a Kádár-korszak egyik viszonylagos csúcspontján, még a magyar gazdasági reform bevezetése utáni eredmények idején. Az államszocialista Magyarország nyugat-európai és amerikai megítélése előnyösen különbözik a Szovjetunió uralta térség többi országaiétól. Mindehhez a java magyar értelmiség teljesítménye is szükségeltetett.

Mindezek okából Aczél György feltehetően a tőle szokásosnál is ellentmondásosabban szemlélte a *Valóság* tevékenységét. Főhivatalnokként kevésbé kedvelte a *vízicserkész* csapat (az ő epithetonja) a gátfalak között is elég gátlástalan szerkesztői működését, a szinte minden lapszámban olvasható, a hivatalos ideológia számára ismeretlen színű kakukktojásokat, mindenféle bizarr kakukkmadarak műhelyfészkéből. Másrészt esze, műveltsége s feltehetően a sznobsga is arra készítette, hogy ezt a rakoncátlan szerkesztőséget – bizonyos korlátok között – lényegileg működni engedje. Harmadszor: bölcsen felismerte, hogy ilyen folyóiratra a rendszer belhoni és külföldi kedvező képének fenntartása érdekében szüksége van. Negyedszer: köztudott tény, ideje nyilvánosan megfogalmazni, hogy közösségünk egyik tagja, Gyurkó László az évek során Aczél György kedvelt fiatal barátja és egyik eszmei tanácsadója lett. Ezt aényt ezúttal sem dicsérni, sem bírálni, sem elemezni nem kívánom. További tény viszont, hogy Gyurkó közvetítói tevékenysége – a részletekről csupán gyér ismeretekkel rendelkezem – sokszor támogatta meg a *Valóság* akkori legalitását.

Ezt a furcsa és felemás legalitást a későbbiekben még igyekszem részletesen kifejteni. Egyelőre más történet következnek.

III. Elvek, irányzatok, tematikák

Miként a történelmi korszakokat, egy folyóirat történetét sem lehet pontos időhatárokkal mérni. A történelem közismerten nem a naptári időszámítás szerint alakul: egyik lábával még az előző évtizedet tapossa, másik lábával már a következő évtizedben menetel.

E megszorítás jegyében: a továbbiakban nagyjából az úgynevezett hetvenes évekről beszélünk.

Prága, 1968, és utána

Ezzel a történelmi eseménnyel kell kezdeni, mivel – Lukács György hajdani fogalmazását használva – a progresszív magyar értelmiség útjai akkortól válnak el. Köztudott, hogy a Varsói Szerződés haderejének magyar egységekkel is megtámasztott prágai bevonulása után – néhány gátlástalan bértollnok magánszorgalmát leszámítva – a hivatalos magyar napisajtó sem hozsannázott. A *Valóság* szerkesztőségébe az események nyomán két írásos dolgozat érkezett.

Az egyik döbbenetet okozott. Dolmányos István írta, korábban kitűnő történelmi tanulmányok szerzője nálunk és másutt, kedvelt ismerősünk. Most – mintha másvalaki bűjt volna a bőrébeagyába – hosszan taglalta a csehszlovák reformszocializmus *objektíve* ellenforradalmi jellegét. A tanulmányt kategorikusan visszautasítottuk. Dolmányos feltehetően magánszorgalomból, s nem felkérésre írta: ezt látszik bizonyítani, hogy emlékezetem szerint másutt sem jelent meg soha.

A másik dolgozatot Mód Aladár fáradhatatlan elméje és írógépe termelte ki magából. Alaposan ismerni véltük a szerzőt, ezúttal mégis meglepte közösségünket. Ő ugyanis a maga nem túlon túl mélyenszántó, ám kétségtelenül logikus eszejárásával olyan gondolatmenetet alkotott, amely – a hegeli–marxi dialektikát Mód Aladár szintjén alkalmazva – azt kívánta bizonyítani, hogy az „emberarcú szocializmus” csehszlovák kísérlete a létező szocializmus fejlődésé-

nek szükségszerű fokozata. Ellenforradalmi jegyek kísérték ugyan, de *lényegileg* nem mondható ellenforradalomnak.

Mai olvasatban is elképesztő, többszörös csavarintásokkal dolgozó gondolatmenet, de nemes együgyűségében is érdemes szöveg. Ráadásul nehezen bírálható annak, aki bírálni akarta volna. Aligha véletlen, hogy Aladár értekezését az illetékesek mogorva dohogással, de nyilvános visszhang nélkül nyelték le.

Folyóiratunk így bukdácsolt túl a csehszlovákiai válságon, s máris előtűntünk tornyosult a következő akadály. Az 1973–74. évi párthatározatok és pártbüntetések, a magyar értelmiség bizonyos hányadának kitiltása a nyilvános szellemi életből.

Kiváló fizikus barátom machiavelliánus megnyilatkozása az akkor történelekről máig nem felejthető. Körülbelül ezt mondta: így jár az idealista eszjárású kommunista. Aki rajongásból belép a pártba, de közben független értelmiségi is kívánna maradni. Aztán előbb-utóbb kizárják a pártból. Később börtönbe csukják és kivégzik.

Tízvalahány évvel a Nagy Imre-per után: ez a szöveg vonzó nem volt ugyan, ellenben igaz. Nekem- nekünk azonban vérzett a szívünk a pártonkívüli Konrád Györgyért és Szelényi Ivánért, barátainkért, barátaimért. E szerzőpáros a hatvanas-hetvenes évek fordulóján máig alapvető város- és lakásszociológiai tanulmányokat publikált a *Valóságban*. Mint közismert, őket a 73-as ördögűző kampány során tartóztatták le *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* című kéziratuk illegális terjesztésének vádpontjával. (Aki egy főnél több fővel ismertet meg olyan írásművet, amely alkalmas arra, hogy gyűlöletet keltsen a Magyar Népköztársaság ellen: kimeríti az államellenes izgatás fogalmát. Körülbelül így hangzott akkorigiban, tehát 1973-ban a dodonai sokértelmű jogi formula.)

A *Valóság* történetének szerves mozzanata a most következő adalék. Kon-

rád és én akkoriban három háznyira laktunk egymástól, légvonalban úgy százötven méterre. A letartóztatás után Lángh Júlia, Gyuri akkori felesége átrohant hozzánk, s beszámolt a történetéről. Hogy a vizsgálati fogság során az eretnek író-szociológussal mi történt: Konrád regényben is, esszében is megörökítette. Az esemény sor a kádári Magyarország abszurd vagy posztmodern vagy akármi elnevezésű szomorújátékaként szemlélhető.

Még aznap körbetelefonáltam szerkesztőségi társaim többségét. Másnap a szemem láttára, a fülem hallatára hívta fel Gyurkó László Aczél Györgyöt a közvetlen vonalán, megérdeklődve, miféle cselekedet ez. Aczél mogorván zsémbeledött, zsörtölődött, majd azt dörmögte, utána néz a dolognak. Hogy valóban nem tudott-e a goromba belügyi döntésről, vagy csupán megjátszotta, mintha nem tudna róla: miként annyi más esetben, ezúttal sem lehetett tudni. Tény viszont, hogy Konrád nemsokára szabadult az előzetes letartóztatásból.

Ez öröndetes tény volt az ő életében. Nyomasztóbb eseménynek számított viszont, hogy Szelényi csakhamar külföldre kényszerült, Konrádnak pedig megkezdődött a különleges, csakis a kádári Magyarországon elképzelhető, egyszerre külső és belső emigrációja vagy félemigrációja. Értve ezen, hogy az elkövetkező másfél évtizedet meghívások és ösztöndíjak nyomán többnyire Nyugat-Berlinben, Párizsban vagy az USA-ban tölti, időről időre viszont legális magyar útlevelel legálisan hazaérkezik. Ebben az időszakában az úgynevezett demokratikus ellenzék egyik bölcs tanácsadója lesz, az alakuló pre-SZDSZ háttérből irányító atyamestere. A legális sajtóban egyetlen írása jelenik meg, *Mondatok egy képzelt regényről* címen, a *Valóság* 1982/2. számában. A tényre ma büszkéik is lehetnénk: de inkább kesernyés a szám íze. Akkor is, ha felidézem: Konrád legközelebb a rendszer közelgő összeomlásának idején publikált folyóiratunkban, addigra már önmaga kimunkált, politológiai napló-

esszé műfajában (1988/8. sz.). Szelényi valamivel később, 1990 januárjában jelenik meg újra, terjedelmes interjúszöveggel.

Mulasztottunk? Nem mulasztottunk? Velük, régi barátainkkal szemben? Másokkal szemben? Szerkesztőként mit cselekedtünk helyesen, mit helytelenül? Mit tehetünk volna, mit tehettem volna másként?

A történelem eseménysora köztudotlan megfordíthatatlan, de ezekre a súlyos és máig eleven kérdésekre a későbbiekben még igyekszem a magam válaszát megadni.

Most azonban az akkori magyar értelmiségi mező reprezentatív irányzatai és a *Valóság* kapcsolatán kell eltűnődnünk. Nem lesz könnyű beszéd, már azért sem, mivel ezek az eszmei irányzatok-csoportok tizenöt-húsz évvel ezelőtt gondolatilag is, személyileg is sokban különböztek mostani utódaiktól.

Népi-nemzeti irányzat

Ez a tágas eszme kör és népes csoport a hatvanas évektől máig sosem volt alapvetően meghatározó a *Valóság* műhelymunkájában és szerzői gárdájában. Ám különféle rangos képviselői a rendszerváltásig olvashatók.

A történetet szükségképp Csoóri Sándorral kell kezdenem. Nemcsak azért, mert a hetvenes évekre ő lett ennek az irányzatnak a nyilvánvaló vezéralakja (és Illyés halálától a táboron belül szavazás nélkül is a megválasztott utód). Nézőpontunkból főként azért, mivel a hatvanas években – a Belvárosi Kávéházban meg az ottani társaság utód-társaságaiban – ő a szerkesztőség számos tagjának, köztük nekem is közeli barátja.

Nem itt a helye-ideje előadni, hogy az akkori Csoóri – költő, szociográfus, eszészéista, filmforgatókönyv-író – miben egyezik s mennyiben különbözik a *Nappali hold* szerzőjétől és a Magyarok Világszövetségének mai elnökétől. Műveiről való vélekedésem több kötetemben olvasható, ma is vállalom valamennyit.

A folyóirat történetének fontos dokumentuma, hogy amikor Csoóri igen jelentékeny prózakötete, a *Nomád napló* megjelent: a *Valóság* 1979/8. számában négyen elemeztük, Gyurkó, Huszár, Orbán, Sükösd. Az akkortájt nemigen szokásos csoportteljesítményt Kiss Ferenc, Csoóri bontakozó életművének legjobb kritikusa világosan értette, méltányolta, írásban is megfogalmazta (*Tiszatáj*, 1979/11.).

Csoóri több rövidebb cikk mellett két alapvető tanulmányt közölt a *Valóságban*: *Szántottam gyöpöt* és *Elindula tizenkét kőműves* a címük. Szerkesztőbizottságunk akkori elnöke, Ortutay Gyula mindkét esetben fanyalogva mosolygott, legyintett: néprajzi szempontból mindkettő csacsi tévedésekkel van tele, a szerző nem olvasta sem ezt, sem azt, de hát jó költő, a barátotok, ha ennyire akarjátok, közöljétek. Ilyen *gentleman* is tudott lenni, ha akart.

Az irányzatnál maradvá: Kósa Ferenc többünk barátja volt, ráadásul filmrendezői pályája csúcán tartózkodott. Forgatókönyvírói műhelynaplóját, később az író-színész Suksinról írt lírai esszéjét közöltük. Kiss Ferenc még a kéthavonkénti *Valóságban* jelentette meg akkor rendhagyónak számító dolgozatát a két világháború közötti magyar marxista kritikáról. Éveken át számos kisebb-nagyobb írása látott napvilágot, köztük a *Káromkodásból katedrális* máig alapvető esszé Nagy László költészetéről. Az ő védeneként jelent meg a szerkesztőségben, s lett szerzőnké Für Lajos, akkori agrártörténeti tanulmányaival. Az illusztris névsort folytathatnám, de leltár helyett újfent térnék a lényegre.

Miként a Belvárosi Kávéház társaságában, úgy a *Valóság* szerkesztőségében sem ismertük az idült intellektuális bélféreg-nyavalyának is nevezhető népi-urbánus ellentétet, hosszú éveken át. Létezéséről természetesen volt bizonyos tudomásunk, mint hibásan rögzült tényről. Értékmérőként, világnézeti sorompóként azonban nem voltunk hajlandók elfogadni. Népiest vagy urbá-

nust emlegetni ebben a műhelyben csaknem ugyanolyan ízléstelenségnek számított volna, mint zsidózni.

Ugyanilyen kőkemény tény viszont, hogy noha sokunk eszmevilágába beletartozott az úgynevezett népi irodalom nagy korszakának öröksége a harmincas évekből: fenntartások nélkül azonosulni ezzel az irányzattal soha senki nem tudott kicsiny műhelyünkben.

Utólag is nehéz csupán észérvekkel megfejtetni, miért nem. Előttém Vitányi Iván példája, aki már gimnazista korában Veres Péter versét szavalja Sárospatakon a szerző s más jeles népi írók társaságában, később a varázslatos Muharay Elemér tanítványa és barátja lesz. Mégsem lett az akkori és azótai népi-nemzeti mozgalom igehirdetője, sőt az idő múlásával egyre nagyobb távolságból szemléli egykori forrásvidékét. Jancsó Miklós a népi kultúra-irodalom mélygyökereinek közelében eszmélkedett, magasabb szinten ismételhette volna meg Szóts István életművét, mégis az lett, aki. Szerényen említem, hogy magam rengeteget tanultam Németh László esszéírásából: műveltséget, éber és mohó kíváncsiságot minden új jelenség iránt, az önérvényű gondolkodás kötetlen szabadságát, hogy a tündökletes fogalmazásmódot ne is említsem. Hódolatom a *Valóságban* is olvasható (1970/5.), de soha eszembe nem ötlött, hogy bármily értelemben a tanítványa kívánnék lenni.

Végérvényes véleményem nincs, ezért bizonytalanul mondom: talán túl baloldali volt a gondolkodásmódunk a magyar népi-nemzeti ideológia örökségéhez és akkori eszméihez mérve. Értve ezen a gondolatok tartalmát és a gondolatokat közvetítő beszédmódot egyaránt. Nem tudtunk találkozni ott – már a népi irodalom legnagyobb alakjainak, Illyés, Németh László, Veres Péter olvasásakor sem –, ahol a racionális gondolkodásmód helyét a sokszor ködös igehirdetés foglalta el. Nem tudtunk tudtam azonosulni a magyar nép, a *magyarság* örök érvényű toposzainak alig meghatározott használatával.

Mindebből következik az a tény, hogy a hetvenes évek elejétől kapcsolatunk népi-nemzeti gondolkodású kortársainkkal, a későbbi lakitelki alapító atyák némelyikével meglazult, formálisan szívélyessé alakult. Bizonyos, hogy ebben fontos szerepet játszott Gyurkó László és Csoóri Sándor sokáig szoros személyes és elvi barátságának sajnálatos, de szükségszerű megszűnése a hatvanas-hetvenes évek fordulóján. A magam szerepét illetően: már akkori – a *Valóságban* és másutt közölt – tanulmányaimból világosan kiolvasható, hogy a *magyar harmadik út* elképzelését a legjobb esetben is szép légvárnak gondolom. Szabó Dezső próféciáiban, Németh László álmodozásában is, nem beszélve csekélyebb tehetségű utódaik minden közgazdasági és szociológiai átgondolást nélkülöző fejtegetéseiről.

Lényegileg annyi történt, hogy a *Valóság* a hetvenes-nyolcvanas években is közölt értékes irodalomtörténeti és etnográfiai tanulmányokat a népi mozgalom tárgyköréből, s főként a szomszédos országok magyar kisebbségeinek helyzetéről. Ám a népi irányzat jelentékeny képviselői nem nálunk, hanem a *Kortársban*, még inkább az akkori *Tiszatájban* és *Alföldben* jelentették meg tanulmányaikat. A *Valóságban* Kodolányi Gyula Henry Adamsról és Lewis Mumfordról értekezett, Jeszenszky Géza pedig diplomáciatörténeti témákról. Ők sem hitték, mi sem hittük – ki hihette volna? –, hogy alig tíz-tizenöt évvel később az Antall-kormány kulcsemberei lesznek, az MDF centrumában a miniszterelnök bizalmas munkatársai.

Bőven találkozunk még effajta paradoxonokkal.

A Lukács-iskola és elágazásai

Ezt a valaha tömören egységes irányzatot régóta nem lehetséges egységként megítélni. Kapcsolata a *Valósággal* ép-poly bonyolult, mint a népi-nemzeti iskoláé. Elvileg, merőben eszmei szinten talán közelebb kellett volna hogy álljon hozzánk. Gyakorlatilag mégsem így tör-

tént, szerzői-szerkesztőségi kapcsolatunkat mindvégig több-kevesebb távolságtartás jellemezte.

Kezdem újfent a kezdeteknél. Kortársaink, a Lukács-iskola első nemzedéke már a Belvárosi Kávéházban sem volt jelen. Nehéz megmondani, miért nem. Talán azért nem, mert bennünket a politika mellett leginkább a modern művészet érdekelt, ők pedig – akkor még – lényegében mindenfajta avantgárdot elutasítottak. Egyetemi évfolyamtársunk, Fehér Ferenc Konrád közeli barátja, nekem gyakori beszélgető partnerem. Az egészen fiatal Heller Ágnes első filozófiatanárom volt az egyetemen. A hetvenes évek elejéig a Lukács-tanítványok első nemzedékének valamennyi tagja publikált a *Valóságban* – legsűrűbben Almási Miklós, igen színvonalas tanulmányokat –, magánszemélyként gyakran érintkeztünk. Szoros, különösképp elvi kapcsolat a Lukács-iskolával mégsem alakult ki.

Ennek alapvető oka az lehetett, hogy szerkesztőségünk – külön-külön és együtt – mindig *empíriában* gondolkodott, s nem *teóriában*. Nem kedvelte tehát a mindenkori végső lényegre törekvő absztrahálást és absztrakciót. Ez a hajlam az elvont gondolkodásra leginkább képes Huszárt és Vitányit is jellemezte, a többieket még inkább. A Lukács-iskola viszont, az akkor még eleven mester szent és sérthetetlen módszertani sugárzásához idomulva a leghétköznapibb eseményeket, az aznapi újságcikket is menten Nagy Elméletté általánosította. Növelte a távolságtartást, hogy a tanítványok írásmódját – Almásiét, s persze **Eörsiét** leszámítva, de ő az iskolának is mindig a peremén helyezkedett el – nemigen kedveltük, mivel gyakori stiláris javításra szorultak. Összegezve: nézeteink sokban egyeztek, számos akkori kultúrpolitikai vitában egymás oldalán vettünk részt, közösen képviseltük az akkor revizionistának bírált marxizmust vagy legalábbis a revizionista baloldali gondolkodást, de a beszédmódunk alapvetően különbözött.

Szigeti Józsefhez – a mestert megkö-

vező legeslegutolsó bírálata után ő már rég nem számított Lukács-tanítványnak – nem volt közünk. Annál nyomasztóbb tehertételt jelentett néhai Hermann István, a hatvanas években még az iskola beltágya. (Halottakról vagy jót, vagy az igazat.) Akinek képessége, műveltsége, s főként munkabírása nem párosult – hogy úgy mondjam – jellemszilárdsággal. A Lukács-iskola első nemzedékének tagjairól sok rosszat lehetett és lehet mondani, ám karakterüket vasbetonból formázták. Olykor a kelleténél is kíméletlenebbül vágták ideológiai ellenfeleik szemébe megvetésüket, s a maguk vélt vagy valóságos igazát. Velük szemben Hermann puha volt, mint a napra kitett viasz, s e hasonlaltal még irgalmasan fogalmazok. Két goromba történet keringett személyisége körül. Az egyik állítólag Eörsi leleménye: Hermann Pista az a magyar filozófus, akit ha bármely hivatalban vagy magánlakásban leköpnék és kitesznek az ajtón, másnap esernyővel a kezében megjelenik az ablakban, és mosolyogva kocogtat az üvegen. A másik a magam szerény találmánya: Hermann valamikor 1948-ban bekapcsolt egy örökvényű magnetofont, s azóta erre mondja folyamatos és hosszadalmas szövegét. Időnként kikapcsolja a magnót, legépetet harminc oldalt, nem olvassa el, ellenben szalonnázik rajta zöldhagymával, s másnap a géphibáktól hemzsegő, mondategységeket nélkülöző, zsírpecsétés kéziratot benyújtja valamelyik szerkesztőségnek. Aki gondozott valaha Hermann-dolgozatot, tudja, miről beszélek.

Ilyen tágasnak bizonyult a Lukács-iskola valaha egységes első nemzedéke is. Nem csoda, hogy a tanítványok tanítványainak útjai a szintén egységesnek látszó óvodából is szerteszét ágaztak.

Szcientizmus. Vád vagy dicséret?

Furcsa időszak következik folyóiratunk történetében. Mintegy a hetvenes évek közepétől körülbelül a nyolcvanas évek közepéig. Némelyek szerint ez a

Valóság második nagy korszaka a hatvanas évek közepe-vege óta, mások szerint a folyóirat világnézeti arculatát óvatosan, sőt alamuszin rejtegető időszak. Még a hetvenes évek elején hangzott el a vád a Lukács-óvoda egyik, akkor ifjú, mára nagynevű, az időben még jócskán marxista-újbaloldali nézetű képviselőjének meghatározása: lapos és üres szcientizmust csinálnak.

E vádat már akkor is inkább dicséretnek vettük. Egyrészt arról lehetett itt szó, hogy a régi-új marxista műhelyekben gyanakodva figyelték a Magyarországra akkor beáramló különféle strukturalista és egyéb, formalizációra törekvő irányzatokat. Tény, hogy Hankiss Elemértől és Miklós Páltól Bojtár Endrén és Voigt Vilmoson át számos fiatalabb szerzőnkig sokan alkalmazták lapunkban ezeket az új módszereket. Sok tudományágban: irodalomelméletben, stilisztikában, nyelvészetben, kultúrantropológiában, etnológiában. Ritkán az új divat okából. Sokkalta inkább azért, mert a formalizációs módszer, a matematikai mérhetőség, a *close reading* és a *szöveg tiszteltetének* más irányzatai alkalmasnak látszottak a képlekenyen tisztátalan ideologizálás megkerülésére.

Másfelől a szcientizmus minősítése lapunkra számos tárgykörben pusztán tényyszerűségében sem helytálló. Ha volt meghatározó tematika a *Valóság* történetében: leginkább a közgazdaságtan mondható annak. Harminc éven át, 1964-től máig, e sorok fogalmazásáig. Folyóiratunk legalább két történelmi időszakban támogatta közleményeivel a legjobb progresszív hazai törekvéseket. Először a hatvanas években, a gazdasági reform előkészítésének és gyakorlati megvalósításának idején. Másodsor a hetvenes évek közepétől a rendszerváltozás küszöbéig, mikor is az úgynevezett reformközgazdászok két nemzedékének tanulmányait közölte sorozatban a *Valóság*.

Hosszú a magyar közgazdasági reform története a Kádár-korszak évtizedei során. Máig megiratlan az elméleti

és a gyakorlati változások sorsa, a fel-
lendülések és a csúf elakadások, befa-
gyasztások váltakozása. Erről a kínló-
dásos folyamatról máig alapvetőt közöl
az a tanulmányfűzér, amely a reform
bevezetésének huszadik évfordulójára
jelent meg az 1988. évfolyam lapszá-
maiban. Antal László, Berend T. Iván,
Szamuely László tanulmányai, és alap-
vető dokumentumként a koronatanú,
Nyers Rezső terjedelmes interjúszöve-
ge.

A hetvenes-nyolcvanas években Kor-
nai János sorozatban jelentette meg a
magyar reform tapasztalatain már jócs-
kán túlmutató, a modern közgazdaság-
tan alapkérdéseit elemző tanul-
mányait.

A *Valóságban* szólaltak meg a nagy
kívülállók: Bródy András, a magányos
próféta Liska Tibor, a makacsul egyéni
utakon járó Jánossy Ferenc, a minden-
kitől különböző észjárású, más lapok
mellett nálunk is sokat publikáló Ko-
pátsy Sándor. Számítsuk ide Bognár
József akkor igen hasznos írásait, vala-
mint a tekervényes szakmai pályát be-
futó Csikós Nagy Béla közleményeit.
Némi túlzással szólva: ahány szerző,
annyi reformtervezet és reformkoncep-
ció. Nagy kár, országos kár – tűnődünk
melankolikusan a tegnapha tekintve –,
hogy e fényes elmék kiváló gondolatai-
ból oly kevés lett maradéktalan gyakor-
lati valósággá.

Következett a második hullám. A
nyolcvanas években, főként a Grósz-
kormány, majd a Németh-kormány ide-
jén az akkor már reformközgazdá-
szoknak nevezett nemzedék tanul-
mányai mondhatni havonta jelentek
meg a *Valóságban*. Keletkezésük törté-
nete a pártállam utolsó éveinek nagy
paradoxonai közé tartozik. Nyersanya-
guk, első fogalmazványuk többnyire hi-
vatalos megrendelésre készült: magas
állami és párttisztviselők közgazdá-
sági felvilágosítására, az elmeszesedett
– vagy eleve meszes – agyerek tágításá-
ra. Ugyanakkor ezek a tanulmányok az
akkor már diadalmasan terjeszkedő de-
mokratikus ellenzék műhelyeiben is

nyilvános olvasásra kerültek. Megesett,
nem is egyszer, hogy ugyanaz a szöveg
– csekély eltérésekkel – szinte azonos
időben jelent meg a legális *Valóságban*
és az illegális *Beszélőben* vagy más sza-
mizdatkiadványban. Így fest a történe-
lem, amikor műfajilag a tragédiából
abszurd dráma, a nagyoperából operett
lesz.

Új tanulmányírói nemzedék jelent
meg a *Valóságban*, a hetvenes évek kö-
zepétől: Lengyel László, Szalai Erzsé-
bet, Petschnig Mária Zita, Csaba László,
Csillag István, Tömpe Zoltán, az ak-
kori vidéki magányából mára államtit-
kárrá lett Bogár László. Újabb fintora a
sorsnak: szinte azonos időben publikál
hasábjainkon a fiatal, pályakezdő Surá-
nyi György és Bokros Lajos, valamint
az ugyancsak fiatal, pályakezdő Bod
Péter Ákos.

A *Valóság* másik alapvető tárgyköre a
hetvenes-nyolcvanas években: a szocio-
lógia. Ennek előjátékként a hatvanas
években a szociográfia műfaja uralko-
dott. Ekkor indult a második *Magyar-
ország felfedezése* könyvsorozat, amely-
nek szerkesztőbizottságában körünket
többen képviselték. A kötetek keletke-
zése, előmunkálatai során sok jelenté-
keny szociográfiai tanulmány és riport
jelent meg folyóiratunkban, közülük
számos keltett országos visszhangot,
helyeslést és ellenkezést. A műfaj legza-
josabb sikerét Végh Antal aratta a máig
példaértékű *Állóvízzel*. Aligha véletlen,
hogy az akkori szociográfia legjobb képv-
iselőit az időnek előtte elhunyt Zám
Tibor mellett a ma hatvan év körüliek
között találjuk: Moldova Györgyöt,
Végh Antalt, az akkor még ténszerűen
elemezni képes Kunszabó Ferencet, Lá-
zár Istvánt, később Pünkösti Árpádot.
Ugyancsak szükségszerűnek látszik,
hogy az őket követő évjáratban jelent-
keztek ugyan kiváló szociográfusok
(Berkovits György, Őrszigethy Erzsé-
bet, Diósi Ágnes), ám a műfaj klasszi-
kus mintája a hetvenes évek közepétől
lassú, de biztos hanyatlásnak indult. Il-
letve átalakult: némely képviselői a fél-
fiktív dokumentum-műfajokat válasz-

tották (mintaértékűen Csalog Zsolt), mások az egyéni dokumentumregényt (Kőbányai János), a többség a tudományos szociológia módozatait.

Közismert, hogy a szociológia Magyarországon „burzsoá áltudományból” a hatvanas évek második felétől lett lassan, fokozatosan, nem kevés hivatalos ellenállást leküzdve előbb legális tudományággá, majd az évek múlásával egyre inkább a kései Kádár-korszak uralkodó társadalomtudományi ágazatává. Nem sokkal mostani kommentárunk fogalmazása előtt jelent meg két fiatal kutató, Becskeházi Attila és Kuczi Tibor könyve, a *Valóság 70 – Szociológia, ideológia, közbeszéd – Szociológia és társadalomdiskurzus*. Amelynek alapvető közlése, hogy – némiképp egyszerűsítve mondjuk – a magyar társadalomtudomány nyelve, beszédmódja a hetvenes évek elejétől fokozatosan megváltozott. A marxizmus-leninizmus beszédmódja és nyelve a tudományos szociológia beszédmódjává-nyelvévé alakult át, s ez még a felső szintű politikai diskurzusra is hatott. E folyamatot a szerzők alapvetően a *Valóság* szociológiai közleményeinek sok szempontú elemzésével bizonyítják.

Magánvélemény, hogy ezzel az állítással és bizonyítással természetesen egyetértek mint a *Valóság* egyik szerkesztője. Fontosabbnak látszik, hogy mintha ez lenne az utókor első, írásos szövegben objektivált üzenete: nem dolgoztunk, nem szerkesztettünk fölöslegesen. Kár, hogy a Becskeházi–Kuczi szerzőpáros kiváló értekezése meglehetősen elvont, szociológiai metanyelven (parlagian: madárnyelven) fogalmazódott, így a társadalomtudományi műhelyeken túl szélesebb olvasóközönséghez aligha jut el. Így is reménykedhetünk: a *Valóság* történetének első krónikás-fecskéje majd nyarat csinál.

A fiatal magyar szociológia a hatvanas évek második felében eleinte rengeteg vadhajtást termelt. Új tanulói közül a szakmát kevesen tanulták meg becslé-

lettel, ám már tanulói korszakukban publikálási becsvágyuk támadt. Ebben az időben temérdek féldilettáns szociológiai tanulmány áradt lapunkhoz, többségében alkalmi felmérés valamely esetleges társadalmi jelenségről. Némelyet közöltünk is, kicsikét szégyenkezve, de annak tudatában, hogy minden születő szakmának meg kell fizetnie születésének szükségképpen adópénzét.

A hetvenes évek elején aztán megjelent a *Valóság* hasábjain az új magyar szociológia első igazán professzionista nemzedéke. Konrád és Szelényi már említett városszociológiai tanulmányai, Ferge Zsuzsa értekezései a szociálpolitika tárgyköréből, Hankiss Elemér úttörő társadalomviselkedéstani esszéi, Andorka Rudolf alapvető demográfiai közleményei, Kemény István átfogó beszámolója a magyarországi cigányság helyzetéről (az ő és munkatársainak áttekintését a magyarországi szegénység tárgyköréből már nem állt módunkban közölni). Márkus István írásos tevékenysége pedig egy kiválóan képzett, Hajnal István és Erdei Ferenc legjobb gondolatait önmaga munkájába szervesíteni képes, ráadásul szép-szabatos esszényelven fogalmazó írástudó példája arra: miként lehet a klasszikus magyar szociográfia módszertanával a tudományos szociológia követelményeit egyeztetni.

Aztán megjelent a második hullám, a ma negyvenöt-ötven év közöttiek, akkor pályakezdő huszonévesek. Beérett Huszár Tibor tanszékvezetői buzgalmának vetése: sorozatban jelentek meg Angelusz Róbert, Csepeli György, Papp Zsolt, Somlai Péter, Csákó Mihály, Lackó Mihály tanulmányai, rövidebb könyvbírálati. Fájdalmas tény, de már itt kell kimondani: máig ez volt az utolsó fiatal korosztály, amely csoportosan meghatározta a *Valóság* arculatát.

(folytatása következik)